

Олександр ОВДІН

Національна академія державного управління
при Президентові України

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНОГО РУХУ З УКРАЇНИ ДО СИБІРУ, СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ ТА ДАЛЕКОГО СХОДУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглядаються особливості міграції з українських регіонів до Сибіру, Середньої Азії та Далекého Сходу у 1901 – 1914 рр. Аналізується державне регулювання міграційними процесами керівництвом Російської імперії. Особлива увага приділяється періоду Столипінської аграрної реформи.

Ключові слова: державне регулювання, демографічний вибух, селянство, міграція населення, державна міграційна політика, переселенці, Столипінська аграрна реформа, українські губернії.

Александр Овдин. Государственное регулирование миграционного движения из Украины в Сибирь, Среднюю Азию и на Дальний Восток в начале ХХ в.

Рассматриваются особенности миграции из украинских регионов в Сибирь, Среднюю Азию и на Дальний Восток в 1901 – 1914 гг. Анализируется государственное регулирование миграционными процессами руководством Российской империи. Особое внимание уделяется периоду Столыпинской аграрной реформы.

Ключевые слова: государственное регулирование, демографический взрыв, крестьянство, миграция населения, государственная миграционная политика, переселенцы, Столыпинская аграрная реформа, украинские губернии.

Oleksandr Ovdin. Government regulation of migration from Ukraine to Siberia, Central Asia and Russian Far East under at the beginning of 20 century

The peculiarities of migration from regions of Ukraine to Siberia, Central Asia and Russian Far East in 1901 – 1914 are considered. Regulation of migration process in Russian Empire is analyzed. A special attention to the period of the Stolypin agrarian reforms is paid.

Key words: government regulation, baby boom, peasants, human migration, migration policy, migrants, Stolypin agrarian reforms, provinces of Ukraine.

Міграційні процеси досить часто були важливим явищем в історії людства. Їх прискорення в наш час ставить нові серйозні завдання перед державами світу та суттєво підвищує актуальність розробки ефективної міграційної політики, передусім у країнах, які зустрілися з важкою демографічною кризою. Серед них останнім часом опинилась і Україна.

За даних умов велику цінність набуває історичний досвід організації міграцій у великих державах минулого, зокрема в Російській імперії, до складу якої 100 років тому входило близько 90% українських етнічних земель. У цей історичний період в окремих українських регіонах спостерігалось аграрне перенаселення та відповідно нестача земель сільськогосподарського призначення. Водночас у Сибіру та на Далекому

Сході не вистачало населення для геополітичного контролю за даними територіями. Влада Росії прагнула знизити гостроту цих двох проблем шляхом сприяння переселенню українців до азійської частини імперії. Попри суттєві зміни, які відбулися в українському суспільстві у ХХ ст. (у тому числі демографічний перехід від розширеного відтворення до депопуляції), вивчення державного регулювання міграційних процесів буде, на нашу думку, корисним і в наш час.

Проблема переселення українських селян до азійської частини Росії вивчалась ще в радянські часи. Відзначимо фундаментальну монографію Л. Склярова [14], праці М. Якименка [20; 21] та С. Брука [1], у яких історики та демографи, опрацювавши великий пласт дореволюційних статистичних джерел, встановили причини та масштаби міграцій. У радянській історіографії особлива увага приділялася складнощам та перешкодам, які виникли на шляху переселенців, та класовій боротьбі в українському селі.

Після розпаду СРСР з'явився ряд нових цікавих публікацій у незалежній Україні, зокрема роботи В. Шандри [19] та А. Попка [9]. Відійшовши від радянських стереотипів, сучасні вітчизняні дослідники аналізують соціальний склад селян-мігрантів, питання збереження їх національної ідентичності на нових територіях.

Водночас українська колонізація Сибіру стала предметом досліджень також і в Російській Федерації. Необхідно згадати роботи таких сучасних російських (переважно сибірських) істориків, демографів та краєзнавців, як І. Воробйова [2], Л. Дамешек, А. Ремньов [12], І. Прядко [10], М. Шиловський [13], А. Ліпін [7] та ін. Увагу цьому питанню приділив у своїй фундаментальній монографії, присвяченій демографічному розвитку українського народу, видатний російський фахівець з історичної демографії В. Кабузан [6].

Проте необхідно зазначити, що державно-управлінський аспект регулювання міграцій вивчений ще недостатньо. У наукових роботах з державного управління проблеми регулювання внутрішніх міграцій у Російській імперії майже не досліджувались.

Метою статті є аналіз державного регулювання міграційного руху українських селян до Сибіру, Середньої Азії та Далекého Сходу керівництвом Російської імперії у 1901 – 1914 рр. Основна увага приділяється періоду Столипінської аграрної реформи.

На початку ХХ ст. світ вступає до нової історичної епохи, яка характеризувалася загостренням соціально-економічних протиріч усередині багатьох країн та загостренням геополітичних протиріч між великими державами. Згодом вони призвели до Першої світової війни.

Ситуація в останні роки існування Російської імперії була надзвичайно суперечливою, адже достатньо швидкі темпи економічного зростання поєднувались із загальним економічним відставанням держави від найбільш розвинених країн світу та збільшенням кризових явищ у суспільстві. Серед інших проблем важливе місце обіймала аграрна. Важливо враховувати ту обставину, що 100 років тому сільське населення становило 85 % мешканців

імперії. Демографічний вибух, який спостерігався тоді у країні, обумовив швидке зростання кількості селян. Існуючих темпів урбанізації було недостатньо для того, щоб зупинити процес аграрного перенаселення в окремих регіонах імперії.

Проте в Росії існували і малозаселені зауральські регіони. Згідно з переписом 1897 р. (перший та останній перепис в історії Російської імперії) у Сибіру та на Далекому Сході мешкало лише 5,8 млн осіб [12, с. 354]. Порівняно малозаселеною залишалась і територія сучасного Казахстану. Найдалекоглядніші державні діячі Росії наполягали на форсованій колонізації цих територій лояльним населенням. П. А. Столипін, який очолив російський уряд у 1906 р., під час одного зі своїх виступів у Державній Думі зауважив: «Віддалена сувора країна є багатою золотом, багатою лісами, багатою великим простором землі, придатної для користування. За цих обставин, за наявності сусідньої густонаселеної держави, країна не залишатиметься пустелею. До неї прийде іноземець, якщо раніше не прийде туди росіянин. Якщо ми будемо спати летаргічним сном, то є цілком вірогідним, що вона залишиться російською тільки за назвою» [16, с. 122].

Якщо підсумовувати мотиви, якими керувалась імперська влада стимулюючи переселення, то їх можна звести до трьох основних:

- 1) геополітичних (забезпечення контролю за територією);
- 2) економічних (посилення економічної потужності країни засвоєнням нових багатих земель);
- 3) соціальних (сприяння вирішенню соціальних суперечностей у європейській частині країни).

Водночас можна погодитись із думкою сучасного українського дослідника В. С. Шандри, яка наголошувала на переважанні цілей «високої політики» та зазначала, що «інтенсивна колонізація цього регіону розпочалася під тиском не стільки внутрішніх, скільки зовнішніх чинників, внаслідок нової геополітичної ситуації. Зміцнити тут військово-політичну присутність Росії й покликане було селянське заселення» [19, с. 228 – 229].

Малоймовірно, що питання захисту національної безпеки Російської імперії надто турбувало пересічного українського селянина, але на початку ХХ ст. він зіштовхнувся із земельним голодом. Його причини є цілком очевидні: кількість населення зростала, а землі більше не ставало. Наприклад, у Катеринославській губернії тільки за період 1877 – 1905 рр. кількість селянських дворів зросла на 58,2 %, кількість землі, яка припадала на 1 двір (мається на увазі селянське землеволодіння) скоротилося за цей період з 14,2 до 9,2 десятин, або на 35 %. В інших українських губерніях ситуація була ще гіршою [15].

Сучасний український філософ Б. Б. Глозов зазначає, що «українці завжди були землеробським етносом. Постійний зв'язок із землею, який називають українським антеїзмом, наклав на їх духовність відбиток психічної селянськості. Культ землі, землеробської праці є основою світобачення українського селянина». Як наслідок, для багатьох з них

перспектива відправитись у далекий край за омріяною ділянкою була більш привабливою, ніж переїзд до сусіднього великого міста [3, с. 93]. Подібні настрої активно обговорювались на засіданнях українських губернських та повітових комітетів з потреб сільськогосподарської промисловості у 1902 – 1903 рр. На необхідності активізації переселення активно наголошувало багато представників місцевої еліти [17].

Важливим державним проектом, який сам по собі сприяв міграції селян за Урал було будівництво Транссибірської залізниці у 1897 – 1902 рр. Транссіб з'єднав Європейську Росію (у тому числі українські губернії) із Сибіром та Далеким Сходом, став набагато кращим засобом пересування порівняно із гужовим транспортом.

Першим важливим кроком стала лібералізація російського внутрішньоміграційного законодавства. Необхідно зауважити, що навіть після скасування кріпацтва (1861 р.) селянам для переїзду був потрібен дозвіл влади (який міг бути наданий тільки за умови сплати всіх недоїмок та отримання схвалення переїзду громадою), у той час як самовільне переселення вважалось правопорушенням. Закон «Про добровільне переселення» 1889 р. спростив правила, проте його дія була суттєво обмежена в 1892 р. Важливі поправки до правил переселення, згідно з якими радикально скоротувались всі формальності, було прийнято в 1896 р. У результаті фактично кожний бажаний міг отримати дозвіл на переїзд [12, с. 48 – 49].

Проте для організації масштабного міграційного руху потрібно було додаткове стимулювання процесу. Законодавчу базу, яка забезпечила зростання темпів внутрішніх міграцій, розроблено вже у ХХ ст. Так, 6 червня 1904 р. приймається новий закон «Про переселення», у 1906 р. відповідно до цього закону були розроблені «Правила переселення на казенні землі», у цьому ж році з'являється закон «Про податкові пільги переселенцям», а у 1909 р. – закон «Про переселенські кредити» [13, с. 2].

У законодавстві були визначені такі стимулюючі заходи:

- 1) списання недоїмок;
- 2) організація пільгового перевезення мігрантів залізницею (спеціальний тариф для селян-переселенців був приблизно удвічі менший за звичайний);
- 3) організація пільгового перевезення домашніх тварин та багажу мігрантів («столипінські вагони» були сконструйовані саме для цього, а зовсім не для транспортування ув'язнених);
- 4) безкоштовна передача казенної землі в користування (не у власність);
- 5) звільнення від сплати будь-яких податків та зборів (загальнодержавних та місцевих) на перші 5 років після переселення, надання податкових пільг на наступні 5 років;
- 6) відстрочка від призову до армії на 3 роки;
- 7) надання безвідсоткового кредиту на термін до 10 років, сума встановлювалась окремо за клопотанням мігранта [13, с. 10 – 38].

За даними В. С. Шандри, родина переселенців, яка бажала отримати

кредит, могла розраховувати в середньому на 165 рублів [19, с. 236]. Для порівняння згадаємо, що в чорноземних губерніях європейської частини Росії дійна корова в 1901 – 1905 рр. коштувала в середньому 34 рублі, пуд свинини – 3,5 рублі, пуд вершкового масла – 13,6 рублів, пуд пшениці – 76 копійок [11, с. 319].

Важливо, що після початку Столипінської аграрної реформи селянин міг приватизувати та продати ділянку колишньої общинної землі. На Катеринославщині в той час вона коштувала близько 150 рублів за десятину (нагадаємо, що середня ділянка становила більше ніж 9 десятин). Відповідно мігрант міг їхати на нові землі зовсім не з порожніми руками. Крім того, можна було розраховувати на допомогу місцевих органів влади. Наприклад, у 1908 р. Бахмутське земство отримало від Катеринославського надзвичайного губернського земського зібрання 19 300 рублів на землевпорядження та допомогу переселенцям [18, с. 158 – 162]. Водночас уряд проводив активну пропаганду міграції. Тільки в 1907 р. було надруковано переселенської літератури (переважно брошури з порадами) загальним накладом 130 тис. примірників [19, с. 236].

Зазначені вище заходи сприяли стрімкому зростанню темпів міграції. Наприклад, якщо на Катеринославщині у період 1901 – 1906 рр. кількість переселенців коливалась від 3 до 6 тис. на рік, то вже в 1907 р. (коли урядові заходи стимулювання почали працювати) досягає 12 тис., а у 1909 р. – 48 тис. У подальшому темпи уповільнюються, проте за період 1910 – 1914 рр. мігрує ще 115 тис. осіб (у середньому 23 тис. на рік) – приблизно половина всіх переселенців за 14 років [4, с. 10 – 13]. Із трьох південноукраїнських губерній за період 1901 – 1914 рр. до Сибіру, Далекого Сходу та Казахстану мігрує близько 560 тис. селян (табл. 1) [4; 5].

Таблиця 1

Міграція селян до Сибіру, Середньої Азії та Далекого Сходу (1901 – 1914 рр.)

Губернія	Виїхало, осіб	Повернулося на батьківщину, осіб	Повернулося на батьківщину, % до тих, що виїхали
Катеринославська	239 178	65 202	27,3
Таврійська	140 378	35 071	25,0
Херсонська	178 278	54 995	30,8

За підрахунками В. М. Кабузана (він розглядав період 1905 – 1912 рр., коли переселення було найбільш інтенсивним), міграції з Лівобережної України становили 484 тис. селян, з Правобережної – 192 тис. [6, с. 517 – 518]. Таким чином, цілком правомірно зробити висновок, що загальна міграція з України в період 1901 – 1914 рр.

становила приблизно 1,4 млн, з яких більше ніж 1 млн осіло в Сибіру, Середній Азії та на Далекому Сході назавжди.

Водночас необхідно визнати, що до 30 % селян-мігрантів повернулися на батьківщину. Причини цього є достатньо очевидними – об’єктивно не кожен міг пристосуватися до нових, набагато суворіших кліматичних умов. Досить часто селяни погано уявляли місцевість, куди вони вирушають. За даними земської статистики, з тих, хто повернувся, 41,1 % називали причиною повернення відсутність придатної землі для господарювання, 24,8 % – недостатність матеріальних засобів, 5,4 % – неврожайні ґрунти, 4,2 % – заболоченість, відсутність водойм тощо [19, с. 237].

Потрібно зазначити, що проблему аграрного перенаселення не вдалося вирішити. Тільки на Катеринославщині (регіоні з надзвичайно високими показниками міграції) загальний приріст сільського населення (з урахуванням міграції) за період 1901 – 1914 рр. становив більше ніж 20 % [11, с. 19].

Стрімко збільшується частка українців у віддалених російських регіонах (табл. 2). В окремих губерніях та областях українці становили вже досить суттєву частку населення: у Приморській – 48 %, Амурській – 43 %, Акмолінській – 29 %, Тургайській – 22 % тощо [6, с. 535 – 537].

Таблиця 2

Зміна чисельності та частки етнічних українців у населенні Сибіру, Середньої Азії та Далекого Сходу у період 1897 – 1917 рр.

Регіон	1897 р. (перепис)		1917 р. (оцінка)	
	тис. осіб	% до населення регіону	тис. осіб	% до населення регіону
Сибір та Далекий Схід	224	3,9	899	9,4
Середня Азія (у тому числі Казахстан)	102	1,3	802	7,4

В. С. Шандра зазначила, що «селяни в Сибіру ще й у другому поколінні зберігали українську традиційну побутову і сільськогосподарську культуру, продовжували використовувати властиві їм прийоми... Українці справляли добре враження на корінних сибірських старожилів, впливаючи на розвиток їх господарства, зокрема щодо способів доглядання за рослинами і збирання врожаю, а також застосування землеробної техніки. Казахи, наприклад, перейняли в українців заготівлю для худоби корму на зиму, машинну техніку косіння сіна... Багатозначним було і те, що вони вміли безконфліктно вжитися у нове для них соціальне середовище» [19, с. 237].

Масове переселення українців до Сибіру, Середньої Азії та Далекого Сходу заклало підґрунтя численної східної діаспори.

Державне регулювання внутрішніх міграцій у Російській імперії на початку ХХ ст. демонструє перехід від лібералізації міграційного

законодавства до послідовного практичного застосування владою стимулюючих заходів, які майже одразу принесли надзвичайно високий ефект. На нашу думку, попри всі проблеми та складнощі об'єктивного та суб'єктивного характеру, російському керівництву (передусім уряду П. А. Столипіна) вдалося вирішити основне геополітичне завдання та суттєво збільшити слов'янське населення азійської частини країни. Це мало великі стратегічні наслідки для світової історії, адже саме завдяки своєчасній масовій колонізації Сибіру регіон залишився у складі Росії після революційного лихоліття, зберіг за нею статус великої держави та допомагає підтримувати його навіть у ХХІ ст., попри втрату багатьох західних окраїн.

Досвід минулого регулювання міграційних процесів заслуговує на увагу. Проаналізовані стимулюючі заходи та пільги (прямі виплати на переїзд, надання землі в користування, надання безвідсоткового кредиту, звільнення на певний час від сплати податків тощо), які надавались у свій час українським селянам мають бути творчо враховані під час розробки сучасної міграційної стратегії, що і буде предметом наших подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. **Брук С. И.** Численность и расселение украинского этноса в XVIII – нач. XX вв. / С. И. Брук, В. М. Кабузан // Совет. этнография. – 1981. – № 5. – С. 15 – 32.
2. **Воробьева И. А.** Русско-украинское взаимодействие в топонимии Алтая (к проблеме этнических контактов) / И. А. Воробьева // Русские говоры и топонимия Алтая в их истории и современном состоянии. – Барнаул, 1993. – С. 3 – 13.
3. **Глотов Б. Б.** Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу : монографія / Б. Б. Глотов. – Д. : ДРІДУ УАДУ, 2002 – 216 с.
4. **Итоги** переселенческого движения за время с 1896 по 1909 г. (включительно) / сост. Н. Турчанинов. – СПб. : Изд-во Переселенч. упр., 1910. – 85 с.
5. **Итоги** переселенческого движения за время с 1910 по 1914 г. (включительно) / сост. Н. Турчанинов, А. Домрачев. – Пг. : Изд-во Переселенч. упр., 1916. – 69 с.
6. **Кабузан В. М.** Украинцы в мире : динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 2006. – 658 с.
7. **Липин А. М.** Проблемы украинских переселений в Западную Сибирь в современной отечественной историографии / А. М. Липин // Акт. вопр. истории Сибири. Науч. чтения памяти проф. А. П. Бородавкина : материалы конф. / под ред. Ю. Ф. Кирюшина, В. А. Скубневского. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 1998. – С. 81 – 86.
8. **Миллер А. А.** Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / А. А. Миллер. – СПб. : Алетей, 2000. – 260 с.
9. **Попок А. А.** Українські поселення на Далекому Сході: історико-

соціологічний нарис / А. А. Попок. – К. : Центр сучас. суспільствознавства, 2001. – 304 с.

10. **Прядко И. А.** Украинцы в Сибири: некоторые вопросы переселения, особенности культуры и быта украинской диаспоры / И. А. Прядко // Славян. мир на рубеже веков : материалы междунар. симпозиума / Красноярск. гос. ун-т. – Красноярск : КГУ, 1998. – С. 14 – 16.
11. **Россия.** 1913 год. Статистико-документальный справочник / отв. ред. А. П. Корелин. – СПб. : БЛИЦ, 1995. – 416 с.
12. **Сибирь** в составе Российской империи / отв. ред. Л. М. Дамешек, А. В. Ремнев. – М. : Новое литератур. обозрение, 2007. – 368 с.
13. **Сибирские** переселения : документы и материалы / отв. ред. М. В. Шиловский ; Рос. акад. наук, Сиб. отделение, Ин-т истории. – Новосибирск : Ин-т истории СО РАН, 2003 – Вып. 1. – 2003. – 197 с.
14. **Скляров Л. Ф.** Переселение и землеустройство в Сибири в годы Столыпинской аграрной реформы / Л. Ф. Скляров. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1962. – 586 с.
15. **Статистика** землевладения в 1905 году. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб. : Типография Минкова, 1907. – 199 с.
16. **Столыпин П. А.** Нам нужна великая Россия... : Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906 – 1911. / сост., коммент. Ю. Г. Фельштинского. – М. : Молодая гвардия, 1991. – 411 с.
17. **Труды** местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т. XII. Екатеринославская губерния. – СПб. : Типография Исидора Гольдберга, 1903. – 286 с.
18. **Ходатайство** Бахмутского земства об ассигновании 19 300 рублей на землеустройство крестьян в Бахмутском уезде и на организацию переселений / Постановление Екатеринослав. чрезвычайного губерн. земского собр. с 31 янв. по 8 февр. 1908 г. – Екатеринослав : Типография губерн. земства, 1908. – С. 154 – 170.
19. **Шандра В. С.** Переселения украинских селян до Сибіру у 1961 – 1917 рр.: чинники та наслідки / В. С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / ред. колегія : О. П. Реєнт (голова редколегії), В. В. Шевченко ; НАН України. Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України, 2011. – Вип. XIX. – С. 228 – 242.
20. **Якименко Н. А.** Советская историография переселения крестьян в Сибирь и на Дальний Восток // История СССР. – 1980. – № 5. – С. 91 – 104.
21. **Якименко Н. А.** Аграрные миграции в России (1861 – 1917 гг.) / Н. А. Якименко // Вопросы истории. – 1983. – № 3. – С. 17 – 31.

Надійшла до редколегії 24.12.12